

SZOLLÁTH DÁVID: HATALOM, HIERARCHIA ÉS ÁLLATÁBRÁZOLÁS MÉSZÖLY MIKLÓS ÖTVENES-HATVANAS ÉVEKBELI PRÓZÁJÁBAN

1. Az állatmegjelenítések sokfélesége Mészölynél

A poszthumanista és *animal studies*-irányultságú irodalomértelmezés az utóbbi időben újra felhívta a figyelmet az állatok megjelenítésének jelentőségére Mészöly műveiben. Ez egyrészt örvendetes, mert aktualizálja az életművet, másrészt jogos, mivel Mészölynél valóban feltűnő és értelmezést igénylő az állatmegjelenítések változatossága.¹ Az új nézőpont nemcsak a Mészöly-művek, hanem a témakör korábbi szakirodalmának újraolvasására is biztat: gondolhatunk Balassa Péter, Fogarassy Miklós, Tolcsvai Nagy Gábor vizsgálataira.² Az állat-ember viszonylatok szinte zavarba ejtő gazdagsága többeket számbavételre csábít.³ A szakirodalom különböző szemléletű megközelítéseiben vannak közös elemek. Az a megállapítás szinte konszenzuálisnak tűnik, hogy Mészölyre állat és ember *egyenrangúsítása* jellemző.

„Nagyon határozott az a gesztusa [Mészölynek], hogy egyenrangúvá tesz. Az élőket egymásra vonatkoztatja; tudatosítja, hogy állatok és emberek sorsa eltérően van determinálva, de ő mégis azt hangsúlyozza, ami a létezőkben közös.”⁴

„Mészöly perspektívájában az élőlények nincsenek tornasorba állítva: nála az állati nem alantas, az emberi közel sem valami magasztos, ugyanabban a létezésben osztoznak, és ugyanolyan erővel kommunikálnak. Legfennebb az ember általában nem érti őket.”⁵

Hogyan jön létre – ha létrejön⁶ – a létezők két rendjének, embernek és állatnak az egyenrangúsága a művekben? A mindennapi gondolati struktúráinkban felfedezhető, állat és ember közötti rangkülönbséget értelemszerűen kétféleképpen lehet csökkenteni, esetleg megszüntetni: az állat felemelése vagy az ember lealacsonyítása révén. „Felfelé” a Mészöly-szövegek vagy etikai alapon egyenrangúsítanak, például a szenvedő, kizsákmányolt állatok iránti szolidaritás, kompassió révén (lásd Balassa már említett *Film*-elemzését, vagy Mészöly *Ló-regényét*, a fekete kutya epileptikus rohamait a *Merre a csillag jár?* című hosszú elbeszélésben), vagy teológiai alapon, annak belátásával, hogy állat és ember egyaránt teremtmény (hasonló következtetésre jut Károlyi), hogy végső soron mindkettő közös sorsa a testi létezés és a halál kiszolgáltatottsága.

Ezzel ellentétben, amikor „lefelé” egyenrangúsít Mészöly, az ember lealacsonyodásának megmutatásával. Gyakori nála a biológiai megközelítés, amikor az ember viselkedését ugyanazok az etológiai szabályok (evolúciós reflexek, ösztönök) szabályozzák, mint az állatét (*Jelentés öt égerőről*, *Állatok, emberek*). Mészöly „állatias” emberéről írja Fogarassy: „Mészöly nagyon sokat tud, érez meg a létezés úgynevezett animális szintjéről. A vér, a tej, a testlucscok, akárcsak az élő szervezet agóniájának képe, felettébb gyakran jelenik meg nála.”⁷

Bazsányi Sándor részletekben már közölt *Megbocsátás*-könyvében olykor Nádas felől olvassa vissza Mészölyt, ami az emberi animalitás megfigyelése szempontjából különösen produktív irány. „Az állati ugyanis nem kívül van az emberin, hanem belül, afféle belső idegenként, és nem az emberi lényeket alkalmanként veszé-

lyezettő, hanem eredendően meghatározó idegenként. Nincs olyan külső nézőpont, ahonnan megnyugtató biztonsággal elkülöníthetnénk a kettőt egymástól. Mészöly a létezésnek arról a megrázó síkjáról beszél, ahol az ember és az állat: lényegében ugyanaz. És itt már használhatatlanokká válnak a hagyományosan humanista és morális szempontok, előítéletek.”⁸

Látható, mindkét irányra (az állat „felfelé”, az ember „lefelé” nivellálására) találunk példákat a Mészöly-életműben. Továbbgondolásra érdemes, másik tanulmányban kifejtendő kérdés, hogy *állat és ember egyenrangúsítása* Mészölynél valamely etikus, progresszív, ökológiailag felelős szemléletváltást jelez, vagy esetleg épp ellenkezőleg, ez az emberfogalom kritikája, az ember lealacsonyodásának, bestialitásának, „állattá válásának” megmutatása? Esetleg hol az egyik, hol a másik? Mi lehet ennek a következménye a poszthumanista szemlélet szempontjából?

Jómagam korábban az állathalál, az állatölés motívumának feltárását tartottam fontosnak. Az ötvenes–hatvanas évek Mészöly-prózája kapcsán az volt az értelemzői kérdésem, hogy az állatok megölése helyettesítője-e az emberhalálnak vagy nem. Egy kutya lelövése alakzat vagy sem, az ismétlődő jelenet átvitt értelme vagy a szó szerinti jelentése a hangsúlyosabb? A helyettesítés lehetősége azért merül fel, mert feltűnő, hogy a háborús történetekben nincs leírva emberölés-jelenet, viszont állatok megölése rendszeresen előfordul. Továbbá azért, mert Mészöly az ötvenes–hatvanas évekbeli műveiben gyakran áthallásosan, sugallatosan ír körül társadalmi és politikai tabukat, amiben szerepet játszanak a korabeli cenzúra-viszonyok és a politikailag kondicionált „kettős olvasási” stratégiák is. A kutya lelövésének változatokban ismételt jelene a kontextus és a gyakori ismétlés miatt lesz „gyanús”. Ha úgy döntünk, hogy a motívum használata figuratív, azaz az állathalál-leírások az emberölés helyettesítői, eufemizmusai, akkor amellett tesszük le a voksunkat, hogy a Mészöly-próza, legalábbis annak itt felidézett vonulata *nem „tisztítja meg”* az emberitől az állatot, nem a redukció irányába halad. Az állathalál értelemszerűen nem lehet egyenrangú az emberhalállal. Ha valóban az lenne, nem lehetne belőle helyettesítő alakzat. Az állatölés az emberölés tragikumát, sokkját, erőszakosságát temperált, szimbolikus módon hivatott bemutatni. Későbbi művekben viszont bátrabb, konvenciósertőbb megoldást is kidolgoz Mészöly. A hetvenes évekbeli *Nyomozás 1–3* című elbeszélésben a ló lelövése és a fiatal német katona leszúrása kerül egymás mellé az idősík-váltogató montázsszerkezetben. Emberölés és állat megölése itt már nem helyettesítéses, hanem egyenrangúsító viszonyban van. Ez hierarchiasértő, mert az állathalál tragikumát közelíti az emberölés traumájához. Ez is egyik módja a „felfelé” egyenrangúsításnak. A ló kényszerű lelövése ugyanazt a figyelmet kapja meg, mint amit a katona leszúrása. A létezők pusztulásukban hasonlatossá válhatnak egymáshoz, bármelyik válhat áldozattá.

2. Hatalom, hierarchia és az állatokhoz való viszonyulás

Korábban azt írtam, Mészöly sokféle. De nem eleve volt az, az életmű alakulása a konvencionálistól a rendhagyó és komplex megoldások felé tett lépések, útkeresések (szórt, nem egyvonalú) narratíváival írható le. Ez egyszerűen szólva úgy is elmondható, hogy az életmű előrehaladtával egyre gazdagodik az írói eszközkészlet. Az alábbiakban azt vizsgálom közelebbről, hogyan mozdul el Mészöly az ötvenes-hatvanas évekbeli műveiben az állatmegjelenítések terén az egyszerűbbtől, a képlet-szerűtől a szofisztikáltabb és eredetibb megoldásokig.

2.1 EGY KÉPLET

Mészöly első két érett elbeszéléskötetének, a *Sötét jeleknek* (1957) és a *Jelentés öt égről*-nek (1967) a *hatalom* és a *háború* a fő kérdései. Az utóbbit a „hosszú háború” értelmében véve, a háború utáni időszak erőszakhullámain is ideértve (kitelepítések, padlássöprések, a Rákosi-korszak terrorja, megfigyelés). A két kötet még integratív műveiben a motivikus sorok többnyire összhangban vannak egymással. A gazdag állatmotivika nagyrészt alárendelt a hatalom és a háború főtémájának, vagyis az emberek állatokhoz való viszonya megfeleltethető annak, ahogyan a hatalomhoz, illetve az erőszakhoz viszonyulnak. Ennek látványos példája az ezekben az írásokban visszatérő típuskarakter, az ügyeskedő, törvénytelenégeket elkövető, erőszakos férfi. Az állathalál-motívumsor kiterjesztésének is tekinthető, hiszen az állatok ölése a szakmája vagy a hobbija. Az *Agyagos utak*ban ő Ivanics, a fekete őrlékekől gazdagodó sikkasztó és mániákus vadász, aki részegen nyulat lő a saját vadászterületén kívül, megnyúzza. Ivanics ellenpontja a szereplőstruktúrában Mária, ez a madármetaforákkal jellemzett lány. Félénk „madárrarca” és „fiókapillantása” van, madárkarmai.⁹ „Búvómadár”-nak, fogolynak nevezi a szöveg, „édes kis fácánmadaram”-nak szólítja Ivanics,¹⁰ aki feltékenységében megöli Máriát. Holttestét az agyaggödörben ássák el a gyengeségből csatlósául szegődött elbeszélővel, pontosan ott, ahol a nyulat lőtte előző este. Az elbeszélésben az ember- és az állatáldozat egyszerű analogikus viszonyban áll.

A *stiglic*ben Ivanics megfelelője Markos, a lopott hússal feketéző, iszákos mészáros, akit így jellemez az anyósa: „[...] gyilkos [...]. Hat éve dolgozik a vágóhídon.” „Csak a vér mindig, a véres húsok, mert azt szereti... Ha nincs véres hús, nem boldog.”¹¹

A *stiglic* többszereplős, nagyobb igényű mű, mint az *Agyagos utak*, Ivanicsnak több ellenpontja is van a szereplőstruktúrában. Az egyikük Markos fia,¹² a kedves csibész Lajoska, aki színleg azért jár ki a vágóhídra, hogy apja szakmáját kitanulja, (sőt, még a vért is megkóstolta a vágóhídi beavatottság érdekében), valójában azonban azért, hogy *sajnálja* az állatokat, mert ezt szerinte nem lehet a felnőttekre bízni. A Lajoska vezette kölyökcsapat összeesküvése szerint tizenhárom év múlva bezárják majd a vágóhidakat, szabadon engedik az állatokat, és nem lesz több húsevés.¹³ A terv

előkészítéseként ellopkodják a késeket, a bárdokat, hogy késmúzeumot rendeznek be egy romos épület pincéjében. Ez egyrészt bizarr, nyomasztó hely, másrészt – mivel az apa vágóhídja könnyen tekinthető a háború allegóriájának – a békés jövő utópisztikus szimbóluma is: a gyilkolás eszközei már csak a múzeumban lesznek láthatóak.

A *Balkon és jegenyék*ben egy korábban a házban dolgozó, az elbeszélés jelenében már nem szereplő hentes a típus megfelelője, akiről azt is tudjuk, hogy zsidókat vitetett el. Az utána maradt helyiség, a véráztatta bárdolótőkével és a húskampókkal hasonlóan *unheimlich* hely, mint *A stiglic*ben a pince a sok felhalmozott késsel, vagy Ivanics sötét, hajóforma lakása. A *Balkon és jegenyék*ben hasonló elemeket használ Mészöly Horváth, az erős, ügyeskedő, agresszív férfi jellemzésekor is. Horváth felelőtlen gazdája Rexinek, a farkaskutyának, akit éppúgy a haszonszerzés (szaporítás) reményében szerzett, mint ahogy éjszaka is dolgoztatott feleségét is a megtermelt értéktöbblete alapján ítéli meg. Ő is nyers húst hoz haza, amit „ügyesen” szerzett valahonnan. Az ellenpont azonban nem Horváth elnyomott felesége, hanem egy másik történet szálon az „Asszony”, aki lopva barátkozik Rexivel, és férjét próbálja leszoktatni arról, hogy lecsapja a nyári éjszakákon bosszantó mennyiségben rajzó lepkéket, rovarokat.

Sok Mészöly-műben találkozhatunk azzal, hogy nő és állat egyaránt férfi-erőszak vagy elnyomás áldozata. A *Sziklák alatt* agresszív szomszédja hasonlóan viszonyul a kutyájához és a nála élő hadiözvegyhez. A *három burgonyabogár*ban, illetve az abból készült *Ami jön* című filmnovellában a férfitársaság kis híján megerőszkolja az út mellől felszedett fiatal parasztlányt, a rábízott kisborjút pedig benzinnel locsolva égetik meg, barbár lakomára készülnek. Későbbi művekben is feltűnik ez az analóg szerkezet, amelyben nő és állat erőszak áldozata. Az *Anyasírató*ban egy levadászott róka bundája lesz a „megyeszép fiatalasszony”¹⁴ attribútuma, a bunda kopása, foszlása, időnkénti átszabása az egyre inkább megszomorított nő hanyatlástörténetével analóg szimbolikus szál.¹⁵ Azokban a helyzetekben, amelyekben a szereplők közt nincs nő, például a *Bolond utazás* felidézett katonatörténetében, ott a *feminin fiú* lesz az áldozat. Ő Hajnics, „ez a lányos képű fiú, aki éjszaka onanizált, rózsafüzérrel imádkozott, kedvenc költője Trakl volt”.¹⁶ Esetében a kísérő madármotívum a félig kopasztott gácsér, ami a tábori hadszerraktárban a bakancsok között lóg a rúdon, amikor statáriális eljárás után a kivégzésére kísérik.

Amint látható, igen egyszerű oppozíciós dramaturgiáról van szó, akkor is, ha a mézőlyi invenció legtöbbször megóvjá attól az írásokat, hogy szentimentálisak vagy didaktikusak legyenek. Az ember (nő vagy lányos fiú) és az állat áldozat-mivoltában válik hasonlatossá egymáshoz. A hatalomnak pedig elnyomottakra, kizsákmányoltakra, végső soron pedig véráldozatra van szüksége a működéséhez. Ennek az „áldozati” egyenrangúságnak olykor kiszámítható a hatása, és látszólagosnak tűnik. Az egyszerű képlet azonban módosul, analitikus modell szintjére emelkedik két kiemelkedő Mészöly-műben.

2.2 A KÉPLETBŐL MODELL

A *Magasiskola* és a *Saulus* remekművek, melyekhez képest az imént tárgyalt korai elbeszélések közül több előtanulmányoknak tűnik. Ebben a két műben Mészöly az ember állatokhoz való viszonyulásának két egymással ellentétes formáját állítja szembe egymással. Az egyik viszonyulás jellemzően antropocentrikus, az állatokat rangsorolja és ezzel távolítja az embertől, másik természetelvű, az állatban élőlényt lát, ezzel közelíti az emberhez. Az imént tárgyalt, képletszerű oppozíció a modellben is továbbél módosult formában, hiszen az antropocentrikus szemlélet jellemzően a (törvényes vagy törvénytelen) hatalommal bíró férfikaraktereket jellemzi, a hierarchia embereit, a természetelvű, a hatalommal nem bíró nőket. Az antropocentrikus modell képviselői számon tartják, szabályozzák, idomítják, használják, vadásszák az állatot, de nem erőszakosak a nőekkel. A természetre ráhúzott emberi hierarchiáról Mészöly a *Magasiskola* műhelyességében (*A tágasság iskolája*) és az azt magyarázó, Veres Péternek írt hosszú levélben beszélt. A természet gyarmatosítását a modern ember tragikus feladat-félreértelmezésnek nevezi. „Kitalálunk és erőszakolunk hierarchiákat, amelyek egyáltalán nincsenek összhangban a természettel. De erről a törekvésünkről végül is le kell szoknunk, ha nem csak meghódítani akarunk, hanem elsősorban megismerni és megérteni. Meghódítani – univerzális bűvszó. Még a szerelem se kivétel. Szinte nincs is kivétel. Meghódítani a természetet, a világűrt – vagy egy népet: végső elemzésben ugyanaz. Mindegyikben a tragikus feladat-félreismerés dolgozik. Talán szokatlan szóhasználat itt, de mégis: az imperializmus mint ösztöni, lelki magatartás, nemcsak társadalmi vonatkozásban nyilvánulhat meg, de a természettel szemben is.”¹⁷

2.2.1 A MAGASISKOLA

A hierarchiát a két kiemelt műben különböző logika vezérli. A *Magasiskolában* nemzetgazdasági érdek határoz a létezők sorrendjéről, az állatok komplex rendszere vezethető le a tápláléklánc logikája alapján. Az embereket táplálja a halgazdaság, ám a halakat dézsmálják a vízimadarak, így azokat ritkítani kell idomított ragadozómadarak segítségével. A sólymok befogására csalinak galambot, kiképzésére gémet és vadludat, etetésükre eleségállatot tartanak, a vadász pedig lóháton követi a sólymot. A kiképzésre használt madarak tápláléka a „szeméthal”. A sólymok közt is vannak rangkülönbségek (vándorsólymok vs. kerecsenek). A solymásztelep – mint téma és helyszín – indokolja, hogy az élőlények hierarchiája minden Mészöly-mű közül a *Magasiskolában* a legkifejtettebb. A solymászat ősi vadászati hagyomány, amelyet Liliknek „kísérleti jelleggel” sikerült az ötvenes évek Magyarországhoz, a szocialista nemzetgazdaság logikájához igazítani.

A hierarchikus struktúra a térszerkezet szintjén a jelzőtáblákkal határolt telep, melynek ellenpontja a rezervátum mint antistruktúra. Itt nincs tereprendezés, állománygazdálkodás, ez a megőrzött vadon. A telepet szigorú rend szerint vezető fősolymász, Lilik szemében a rezervátum az „anarchia” világa (14, 34.),¹⁸ ahová

egyébként dramaturgiai kitérőben látogatnak el a főszereplők (a fészekrablás-epizód). Mivel a rezervátumból jó fiókákat lehet szerezni, ezért Lilik nem tartja azt egészen haszontalannak. A szereplőstruktúra szintjén Lilik ellenpontja Teréz, illetve az, ahogyan ő – a kisregény egyetlen női szereplője – viszonyul az állatokhoz. Ő a hierarchián belül megtúrta, de korlátozott anarchia, az eleségállatok kissé szórakozott, holdkóros gondozója, aki Lilikkel ellentétben „nem törí magát, hogy a tanyaház körül valami véglegesebb rendet csináljon”. (39.) Lilik mindent számon tart, mindenre figyel, a telep eredményességét az elejtett gémekek és varjak számában mérik, a madarak lábait beküldik a hivatalba elszámolás gyanánt.

Teréz nem számol, de észreveszi, ha pár darabot elrabol a görény az eleségállatnak tartott több száz fehéréger közül. Neki „[n]incsenek kedvencei.” (39.) Nem akarja megmenteni őket, nem nevezi el az állatokat, nem kötődik hozzájuk, de gondozza, óvja őket, játszik velük, nem emberi hangon kommunikál velük, göcög nekik, és szereti megérinteni őket. Lilik a játékot lenézi, ő idomít és parancsol az állatnak. A hierarchiában elfoglalt helyük szerint viszonyul az állatokhoz: kultikusan tisztelt „Horus”-a Dianna, a legendás vándorsólyom, akit naiv festményen is megörökít, akiről rengeteget tud mesélni, az elpusztult sólymokat díszszertartással temeti, de a csak szöcskéket után kapdosó Bogarásznak a teteméről is elfelejtkezik. A hajdan szobrásznak is tanult, tehát jól rajzoló Teréz viszont csak a porba skicceli fel egy görényszuka alakját, de széttúrja a rajzot, *nem örökíti meg*. Az annak idején a főiskolán hallott „szinte élő szobor” szóképét ostobaságnak tartja, szemben a mozgó-lélegző, *valóban élő* állattal.

Terézt – a *Magasiskolához* kapcsolódó különböző önértelmezői írásai alapján tudjuk – Mészöly a természetet legyőző, leigázó modern „imperializmus”¹⁹ ellenpontjának szánta, sőt a figura valóságos modelljét²⁰ is ekként érzékelté már az ohatpusztai telepen eltöltött 1956-os időszakban. Mészöly „korszerűtlen jelenségnek” nevezi (és ez számára *pozitív* jelző), a természetet meghódító modern technicizált struktúrák ellenpontjaként állítja be, a természet mozdulatlanságát és az „organikus megértés” készségét társítja vele.²¹

A képletnél összetettebb a modell. A korábban tárgyalt elbeszélésekkel szemben Mészöly a *Magasiskolában* az elnyomó (férfi) vs. elnyomott (nő, állat) egyszerű oppozíciója helyett hódítás és együttélés mentalitásának komparatív természetrajzra vállalkozik. A modell persze sokat örököl a képlettől: például a nemi különbség hatalmi polarizálását (hódító férfi vs. természettel együtt élni képes nő). Az érzékenység a nő oldalán van (lásd az állatok érintése), az aszketikus fegyelem a férfién, és ez ma akár gender-sztereotípiák érvényesítése okán is bírálható volna (a férfi a rend és a struktúra, a nő „természet” és az antistruktúra). Mégis, Lilik is, Teréz is gazdagabb, plasztikusabb alak, mint a fentebb felidézett elbeszélések típuskaraktereinak kezdetlegesebb változatai (Ivanics, Markos, Horváth, a hentes, illetve az állat- és madár-attribútumokkal jelzett áldozatiság nőalakjai).

2.2.2 A SAULUS

A *Saulus* megint egy fokkal összetettebb (és terjedelmesebb) mű, mint a rendkívül ökonomikus, zárt szerkezetű *Magasiskola*. Itt kétféle hierarchikus rend szabályozza állat és ember kapcsolatát. Az egyik periférikus. Ez a kutyaidomítás, amivel a római százados szórakoztatja magát, csak két jelenetre korlátozódik, és nem igényel különösebb magyarázatot. A másik, a hangsúlyosabb, a regény egészét átfogó rendszer, a tiszta és tisztátalan – állatokra is vonatkozó – megkülönböztetésének zsidó szabályozása.

A tiszta és a tisztátalan megkülönböztetése visz rendet a *Saulus* világába, a tisztasági szabályok betartása mindennapos megjelenési formája az Istennel kötött szövetségnek, valamint a zsidóság elkülönülésének a többi néptől. Ezt az alapkülönbséget *Saulus* már gyerekkorában alaposan megtanulta. „Akár két napig tudtam volna sorolni, hogy mi az, amit megvetni és gyűlölni kell.” (129–130.) A regény vége felé *Saulus* felidéz két korai emléket, az egyikben apja az idegen bálványok iránti undorra és megvetésre, a másikban a tisztátalan állat érinthetlenségére tanította. (129–130, 146–147.) A tiszta és tisztátalan alapkülönbségéből *Saulus* világának legtöbb eleme levezethető, az Istennek tetsző és a bűnös megkülönböztetésén nem csak hite, morálja és életmódja nyugszik, hanem hivatása, a vallási felforgatók felkutatása is. *Saulus* *Lilik*hez (és *Őze Bálinthoz*) hasonlóan egy célnak rendeli alá az életét (és környezetét), innen mindhárom figura aszketizmusa és obszessziója. Azzal, hogy *Saulus* létének értelme a Törvény védelme, mindjárt a regény elején találkozunk, egy önfelszólító mondatban: „Azért vagy itt, hogy örködj, hogy se a házakban, se a határban ne legyen semmi kovászos, semmi tisztátalan, semmi szentségtelen.” (9) Templomi nyomozóként *Saulus* önformálása intenzív és folyamatos önvizsgálatot igényel. Mentalitása tökéletesen megfelel a felügyeleti rendszerek apparátusától elvárt aszketikus etikának, azaz a társadalmi értelemben vett hatalom felügyeleti elvei és technikái az ő esetében is homológok a belsővé tett én-szabályozási technikákkal és elvekkkel. Az önmaga feletti hatalom jogosítja fel a mások feletti hatalomra. Az ő önfelügyeletének felügyelője rabbi *Abjatár*. *Saulus* interiorizált önvizsgálati gyakorlatának meggyőző példája, amikor *fejben* folytat vele párbeszédet (142–144.), kissé hasonlóan ahhoz, ahogyan a perzsa mestersolymász tanításait minden helyzetben eszébe tudja idézi *Lilik*. *Saulus*, a hatalom embere, részletesen megismert nyomozati ügyében a fő vádpont, hogy *Jójada*, a sógora valószínűleg megérintett, esetleg meg is evett egy tisztátalan állatot, egy pusztai nyulat.

A *Saulus* az álcaszerűen használt műfaji konvenció okán, kvázi-történelmi regényként is megfelel a korhűség kritériumának. Ennek megfelelően találkozhatunk számos bibliai részlettel, például a *Leviták Könyvéből* ismert tisztasági törvényekkel. Például amikor *Saulus* a Jeruzsálembé érkező utazókra gyanakszik, így gondolkodik: „betartanak minden tisztálkodási szabályt, a hajnyírást, a fürdést, a ruhamosást, megölik a verebet, mint apáink, vérét élővízbe csorgatják, egy másikat meg belemerítenek ugyanabba a vízbe, hogy ismét elengedjék – mégse lehet a homlokuk mögé belátni.” (8.)²² Hasonló bibliai forrásokra vezethető vissza sok, az

étkezés, az öltözet, a test, az állatok, az épületek tisztaságával és tisztátalanságával foglalkozó regényrészlet, valamint az ezekhez kapcsolódó rituális szabályok pontos leírása. A tisztaság-tisztátalanság oppozíció azonban a Krisztus-korabeli palesztinai világ megjelenítésénél, azaz történelmi díszletnél többre hivatott a „történelmi regény” műfaját nyilvánvalóan meghaladó műben; nem díszlet, hanem metaforikus kódrendszer.

Nem meglepő például, hogy tiszta és tisztátalan alapkülönbsége még Saulus érzékelését is befolyásolja. Amikor egy gyanús házban próbál rajtaütni árulókon, akkor annak már a hámló falát is „tisztátalan bőrhöz” hasonlítja. (19) A kép extatikusabb, látomásos változatban tér vissza később. A tisztátalanság szorongató félelme egy házfal salétromfoltjainak vizuális metaforájává alakul: „A szemközti házfal hólyagos volt a salétromtól: tele zöld és vörös foltokkal. Minél tovább néztem, annál vadabban zuhogtak felém a zöld és vörös gyűrűk, s nekem mindegyiken át kellett bújniom, ha nem akartam, hogy betemessenek.” (56.) A salétromfoltok – úgymond – leválnak a falról, „megtámadják” Saulust. A kép a „leprás házak” *Leviták könyvében* található leírása alapján (Lev 14, 33-56.) is értelmezhető, s talán arra az egyes modern nyelvekből ismerős képzettársításra visszavezethető, miszerint a málló, salétromos fal „leprás” (vö. „mur lépreux”, „leprous wall”). Érdeemes a regényt átfésülni a *lucskos, ragacsos* és a *száraz, tiszta* oppozíciójának szempontjából. Saulust taszítja minden, ami édes, például a római centurio lucskos fügei (65.), Konon udvarán a mézédés szőlő (98.), az őrség szállásán ott maradt gyümölcshústól ragacsos, hangyák lepté kés (85.). Az édes, a ragacsos és a lucskos érzéki benyomásai minduntalan a bűn, az idegenség és a tisztátalanság képzeeteivel kapcsolódnak össze a *Saulusban*. A centurio idegen, és képtelen felfogni a zsidók tisztasági törvényeit, Konon az „áruló rabbi” volt kapcsolatban, az őrség szállása korábban tisztátalanná vált, az épületet megtisztulási rítusnak kellett alávetni.

A *Saulus* Támárja több szempontból hasonlít a *Magasiskola* Terézére. Egyrészt hasonló a szerepe: Támár szintén az állatokat (a tyúkokat) gondolzza, és a férfiakat táplálja (Saulusnak hoz rendszeresen írot), ő is egyetlen nő két férfi mellett (az anyja nagyrészt távol van, alig említi a szöveg). Mindkét műben hangsúlyos, ahogyan megérintik az állatokat: Teréz szárítgatja a kiöntött ürget, kocogtatja a nutria sárga fogát, Támár pedig otffelejtja a kezét a tyúkok meleg hasa alatt, amikor a tojást szedi össze. Mintha Teréz néhány jellegzetes vonását fokozta, felerősítette volna Mészöly Támár alakjában. Ha Veres Péter kifogásolta, hogy Mészöly misztifikálja Terézt, Támárra ez a kifogás – a maga szempontjából – helytállóbb lenne.²³ Teréz legfeljebb kissé szórakozottnak, holdkórosnak tűnik a megszállott rendteremtő Lilik mellett, Támár viszont beszédhibás, álmatag, teliholdkor egyáltalán nem beszél. Abela meg is kérdezi, hogy nem ütődött-e kicsit, az olvasó pedig összekötheti Támár „természetközelségét”, a menstruációs holdciklust és a nők bibliai értelemben vett havi tisztátalanságát (vö. Lev 15, 19-30.). A beszédképességét (emberszerűségét?) havonta elvesztő Támár mindenesetre nagyjából az egyetlen pont, ahol a regény realitás-normája megkérdőjeleződik. Teréz csak az állatoknak göcög, Támár dorombo-

lásszerű „gduuu-gduuu” hangot ad ki. Míg Lilik hosszasan értekeznek a sólymokról és a Hortobágy összes állatáról, Saulus pedig a tisztátalan és tiszta állatokra vonatkozó törvényt elemzi minuciózusan rabbi Abjatárral, addig „a természetelvű” Teréz, és főleg a beszédhibás, alig megszólaló Támár afféle prediszkurzív módon viszonyulnak hozzájuk. Mintha az ő érintésük, gügyögésük érvényesebb, egyenrangúbb kapcsolat volna az állatokkal, mint a férfiak kimeríthetetlen állattani (Lilik) és teológiai (Saulus) tudása. Az ő csendes, nem verbális (érintésben, jelentésnélküli hangokban, odafordulásban) kapcsolódásuk az állatokhoz – igaz, némi misztifikáció veszélye árán – elkerüli a nyelv inherens antropomorfizáló hajlamát. Nem utolsó sorban pedig illeszkedik a regény Görözdi Judit által elemzett elhallgatás-alakzatainak árnyalt poétikai rendszerébe.²⁴ Saulus némajátéka a számmal (136.) hasonló példa, a jelenet Saulus megváltozását jelzi. Saulus és a számár interakciója során az „emberi”-nek és az „állati”-nak tételezett viselkedés többször elbizonytalanodik (Saulus például a saruját rágja, mint egy kutya, a számár viszont „figyelmesen nézi”), de az állat nem válik emberivé (például nem szólal meg, ahogy Saul szinte várná). Amikor a mindennapi állat-ember interakciókra jellemző, egyezményes hierarchia felfüggesztődik, Saulus távolodik a Törvény, a hierarchia – diszkurzív – világtól.

Mert míg a képlet statikus, a modell dinamikus és lehetőséget ad a változásra. A *Magasiskolában* az elbeszélő választott két opció közül: Lilik férfias rendje, hatalma (a sólyom nagy messzeségből visszaszáll a kezére) eleinte lenyűgözi, majd egyre inkább taszítja, és van szeme a Teréz képviselte antistruktúrára, ellenpontra. Ez a választás csak apró hangsúlyokban nyomon követhető, a többnyire tárgyilagos, elfogulatlan riport-stílus miatt, mégis megbízható, lineárisan kibomló. Jól követhető, hogy először vonzza a telep és Lilik fegyelme, sajátos világa, majd zavaró részletekre és Teréz relatív különállására lesz figyelmes, végül elszánja magát az elutazásra. Saulus a zsidó Törvény világtól (melynek lényegi, hangsúlyos eleme a tisztasági törvénykör) távolodik, és választ másik opciót. (A biblia pretextus szimbolikus struktúrájában ez nyilvánvalóan a Damaszkuszi út utáni Szent Pál-imagója.) Támár szerkezetileg azonos helyen van, mint Teréz a *Magasiskolában*, a stíluskülönbségek, valamint annak ellenére, hogy a *Magasiskolában* az erotikus szál kibontatlan marad, csak lehetőség: „[Teréz] szép volt így, olyan termékenyen nyugalmas; jólesett rajta elpihentetnem a szemem.” (29.) (A filmváltozat egyértelműsíti az erotikumot, lásd erről Gaál István rendező és Mészöly észrevételeit.²⁵) A *Magasiskola*-beli elbeszélő, illetve Saulus elmozdulásának a nőalakok mindkét esetben katalizátorai. Az elbeszélő Lilik, Saulus Abjatár (és a saját) távolodik, de fontos különbség, hogy a *Saulusban* a változás nem lineáris kifejtésű, mint a *Magasiskolában*. Saulus ugyanis *folyamatosan* ingadozik a Törvény, a kötelesség, az identitás jelentette régi, valamint az új, ismeretlen, félt-üldező világ között, ami a későbbi mű szövegét drámaiabbá, feszültebbé, olykor egyenesen extatikussá teszi.

Saulus kettős világának, azonosságkeresési krízisének sok vonatkozását feltárta már a regény szakirodalma. Itt csak arra térek ki, hogy a tisztaság/tisztátalanság kódja hogyan íródik bele Támár alakjába, illetve az állatokhoz való viszony struktú-

rájába. Támár apja és Saulus szállásadója Tohu. A felszínen ő a tisztaság, az egyszerűség, a józanság megtestesítője. A regényszöveg nem hangsúlyozza a nyilvánvalót, hogy Tohu tímár, ami lenézett (bár nem tiltott) foglalkozás volt a korabeli Palesztinában, mert a bőrkikészítés közben tisztátalan állatokkal kellett érintkeznie. A Mészöly-művek eddig megismert képletében Tohunak voltaképpen Ivanicshoz hasonló típuskarakternek „kellene lennie”, ahogyan például a csikók nyúzásával foglalkozó Ábrahám-tanyai barbár ősök is „ember-vadak” a *Magyar novellában*. Ő mégis Támár oldalára kerül a szereplőstruktúrában, családias, baráti beszélgetéseket folytat Saulusszal, ő is tyúkokat etet, sőt „beszélget” velük. Támárhoz is tisztátalanság köti a tisztátalanságot fanatikusan üldöző Saulust. Nemcsak a menstruációs- és holdciklus hangsúlyozása, a meglesett és rendkívül érzékeny elmondott pisilés-jelenet, hanem mindenekelőtt az, amikor a lucsoktól irtózó, szárazságot, égést, perzselést vágyó Saulus leönti magát a Támártól kapott íróval. Ez a fordított tisztálkodási (vagy „beszennyeződési”) rítus szorosan kapcsolódik szeretkezési jelenetükhöz, amit Saulus a „bűne”-ként emleget. A tisztátalanságot üldöző Saulus legbizarrabb érintkezése a tisztátalansággal azonban mégis az az álma, amelyben malacokat (!) herél. (76.) A szereplőstruktúra korábban tárgyalt oppozíciós képlete ezúttal *Saulus személyiség-struktúráján belül* jelenik meg: alakjában „benne van” egy Ivanics-Lilik, és „benne van” egy Teréz-Támár is. Ezzel magyarázható a korábban említett számár-némajáték is, Saulus alakján „belül” van a létezőket hierarchizáló tisztasági törvény fegyelmi rendje és az ezzel ellentétes „prediszkurzív”, érzéki viszonyulás is.

Mindehhez hozzájárul, hogy a tisztátalan állatok a regényben rendre úgy jelennek meg, hogy tisztátalanságuk a mai olvasó számára idegen, érthetetlen legyen. A történeti (vallástörténeti) hűség műfaji követelményét úgy teljesíti a regény, hogy közben nagyon is számít a 20. századi vagy mai olvasó eltérő világgépére, érzékenységre. Belőle egy vihar elől menekülő, az emberhez bújó pusztai nyúl vélhetően sokkal inkább együttérzést, mintsem undort és felháborodást vált ki, és épp így, feltehetőleg értelmetlen pusztításnak tűnik hegyes bottal leszúrni egy apró állatot, csak azért, hogy a tisztátalanságát demonstrálják, ahogy az apja tette ezt a gyermek Saulusnak. Ez része annak a retorikai stratégiának, hogy az ószövetségi zsidó törvénytől *már távolodóban* lássák az olvasók a damaszkuszi út megtérés-pillanata előtt Saulust, akkor is, ha ő látszólag még ezeknek a törvényeknek mindenre elszánt, elkeseredett védelmezője.

Tanulmányom két kérdésre keresett választ. Egyrészt arra, hogy milyen lehetőségei és értékei vannak a szakirodalom által többször visszaigazolt mészölyi „egyenrangúsításnak” állat és ember között, másrészt az ötvenes-hatvanas évek néhány művéből kiindulva megkísérelte bemutatni, hogyan válik az állathoz való viszony kérdése egy kezdetleges, képletszerű, hatalomkritikus forgatókönyv alárendelt eleméből kitüntetett analitikus kérdéssé a *Magasiskolában* és a *Saulusban*.

Jegyzetek

- ¹ SELYEM Zsuzsa (2017), *Anyaállat, rókatárgy, A szem*, 2017. december 11. <https://aszem.info/2017/12/anyaallat-rokatargy/>; SELYEM Zsuzsa: *Szimultanista téboly, valóságvizíó. Állatok és vágóhíd Mészöly Miklós A stiglic című elbeszélésében, Műút*, 2021, 85–88.
- ² BALASSA Péter (1990), *Passió és állathecc. Mészöly Miklós Filmjéről és művészetéről*, In *Észjárások és formák: elemzések és kritikák újabb prózánkról*, 2, Budapest, Tankönyvkiadó, 37–104.; FOGARASSY Miklós (2004), *Kutyafül, madárszem. Mészöly Miklós természetszemléletéről*, In *Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, szerk. FOGARASSY Miklós, Budapest, Nap, 28–35.; TOLCSVAY NAGY Gábor (1994), *Állat, ember, szolidaritás. Mészöly Miklós állatmotívumairól, Pannonhalmi Szemle*, 1994/4, 90–97. Itt érdemes megemlíteni az *Ex-Symposion* „Sólyomszám”-át: 1995/13–14. is.
- ³ Márjánovics például a *Magasiskolában* különbözteti meg három tipikus módját a természethez való viszonyulásnak (pásztori/ ököcentrikus/ uralmi), Károlyi nyolc pontban tárgyalja a mészölyi állatábrázolások változatait és funkcióit. MÁRJÁNOVICS Diána (2021), *Örökölt blende. Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték*, Budapest, Kijárat Kiadó, 97–98.; KÁROLYI Csaba (2021), *»Egy hangyát megsimogatni« Mészöly Miklós és az állatok, Jelenkor*, 2021/5, 647–553.
- ⁴ FOGARASSY, *Kutyafül, madárszem*, i. m. 32.
- ⁵ SELYEM, *Anyaállat, rókatárgy*, i. m.
- ⁶ Károlyi Csaba nyomos érveket sorol a konszenzus ellen, szerinte állat és ember bizony igen sok esetben nem egyenrangú Mészölynél. Selyem Zsuzsa imént idézett megállapítására válaszolva írja: „Nagyon úgy tűnik tehát, az élőlények tornasorában itt az állatok mintha közelebb volnának a teremtéshez, annak elemi tisztaságához, mint az emberek, éppen azért, mert az ember túlbonyolítja, túlreflektálja a létezését [...]” KÁROLYI: *»Egy hangyát megsimogatni«*, i. m. 552.
- ⁷ FOGARASSY, *Kutyafül, madárszem*, i. m. 33.
- ⁸ BAZSÁNYI Sándor (2021), M. Melléjegyzések Mészöly Miklós *Megbocsátásához* (és az újabb magyar epika legendáriumához), (kézirat).
- ⁹ MÉSZÖLY Miklós: *Sötét jelek*, Budapest, Jelenkor, 2019, 180.
- ¹⁰ Uo. 164, 174.
- ¹¹ Uo. 245.
- ¹² A másik Bradákné, ő is tekinthető Markos ellenpontjának. Az ő attribútuma a madár, a címadó stiglic ugyanis az ő kedves állata, bár ez a megfogalmazás nem pontos, Bradákné ugyanis nem birtokolja a madarat, hiszen minden reggel kinyitja a kalitka ajtaját, hogy a stiglic szabadon elmehessen, ha akar. A madarat ellopja tőle Markosné, ami után nem sokkal Bradákné meghal. Markosné Lajoskának lopta el a madarat, hogy megvásárolja kisfia hallgatását férje illegális húskereskedelméről. Ez kompromittálja Lajoskát, aki végül elengedi a madarat.
- ¹³ MÉSZÖLY, *Sötét jelek*, i. m. 254.
- ¹⁴ MÉSZÖLY Miklós (1989), *Volt egyszer egy Közép-Európa: változatok a szép reménytelenségre*, Budapest, Magvető, 232.
- ¹⁵ THOMKA Beáta (2007), *Prózai archívum: szövegközi műveletek*, Budapest, Kijárat, 39–47.; SELYEM: *Anyaállat, rókatárgy*, i. m.
- ¹⁶ MÉSZÖLY: *Volt egyszer egy Közép-Európa*, i. m. 175.
- ¹⁷ MÉSZÖLY Miklós levele Veres Péternek, Budapest, 1964. október 11. In *Mészöly Miklós és Veres Péter levelezéséből, Jelenkor*, 2002/1, 32–39, 32.
- ¹⁸ A *Magasiskola* szövegét a továbbiakban zárójeles oldalszámokkal hivatkozom, amelyek erre a kiadásra mutatnak: MÉSZÖLY Miklós (2016), *Sólymok csillagvilága*, Budapest, Jelenkor, 5–58.
- ¹⁹ MÉSZÖLY levele, i. m. 32.
- ²⁰ Lelovich György Mészöly által kommentált és közreadott önéletírásából kiderül, hogy Teréz, Teri valóban létezett. Odakerült a telepre, a nutriák kísérleti tenyésztését felügyelte, helyettesítet-

te Lelovichot, amikor ő természetfilm-forgatásokra ment, vagy más miatt távol volt, és valószínűleg párja is lett Lelovichnak. MÉSZÖLY, *Sólymok csillagvilága*, i. m. 135.

²¹ MÉSZÖLY Miklós, *A tágasság iskolája*, In *Sólymok csillagvilága*, i. m. 60–82, 70–71.

²² Vö. a leprások megtisztulásakor bemutatandó madáráldozat leírásával: „Azután parancsolja meg, hogy áldozzák fel az egyik madarat, folyó víz fölött egy cserépedényben. Fogja az élő madarat, a cédrusfát, és az izsóppal együtt mártsa bele az egészet (beleértve az élő madarat is) a folyó víz fölött feláldozott madár vérébe. Hintse meg vele hétszer az embert, hogy megtisztuljon leprájától, s amikor már tisztának nyilvánította, az élő madarat engedje el a mezőn. Most aki tisztulásra jött, mossa ki a ruháját, nyírja le a haját, fürödjön meg és tiszta lesz.” (Lev 14, 5–8.)

²³ VERES Péter levele Mészöly Miklóshoz, 1964. szeptember 25, In *Mészöly Miklós és Veres Péter levelezéséből*, i. m. 30–31, 31.

²⁴ GÖRÖZDI Judit (2006), *Hangyasírás, csillagmorajlás: elhallgatásalakzatok Mészöly Miklós írásművészetében*, Pozsony, Kalligram.

²⁵ MÉSZÖLY Miklós, GAÁL István (1970), *A realizmus parabolái irodalomban és filmen*, *Filmkultúra*, 1970/4, 20–28. – Újabb kiadása: MÉSZÖLY: *Sólymok csillagvilága*, i. m. 83–93.

SÖRÖS RITA: *Bőrönd*